Câteva inscripţii descoperite la Ilişua

Radu ARDEVAN, Volker WOLLMANN

În rândurile care urmează vor fi prezentate mai multe monumente epigrafice romane, aflate de curând pe cuprinsul castrului şi aşezării de la Ilişua, în urma cercetărilor arheologice recente[1]. Cele mai multe au fost deja publicate în limbi de circulaţie internaţională[2], doar ultimele două mici fragmente sunt inedite[3]. Am considerat, oricum, necesară reluarea lor – îndeosebi pentru cititorii români. Toate piesele studiate în continuare se păstrează în Muzeul Judeţean Bistriţa-Năsăud.

1. Altar votiv fragmentar, din calcar[4]. Trebuie să fi fost înălţat în vreun templu ori sanctuar. Descoperit întâmplător, la suprafaţă, în interiorul castrului, aproape colţul lui nord-estic. Atât caracterul monumentului cât şi condiţiile de descoperire susţin o refolosire a pietrei în interiorul fortificaţiei, mai probabil cândva spre mijlocul secolului III p. Chr[5].

Dimensiuni: 39,5 x 24,5 x 9 cm. Stare de conservare în general satisfăcătoare. **Fig. 1**.

Se păstrează doar partea inferioară, şi ea deteriorată. Baza monumentului a fost parţial distrusă. Pe suprafaţa lucrată se disting două registre (vezi **fig. 2**). În cel superior, conservat pe o înălţime de 15,6 cm, se distinge porţiunea de jos a trei figuri umane, sculptate în basorelief (cca. 40% din înălţimea lor iniţială). Cea din stânga şi cea din centru trebuie să fi reprezentat personaje feminine, judecând după veşmintele lungi păstrate. În dreapta se văd picioarele şi ceva din mantia unui personaj masculin. Redarea plastică este destul de corectă, dar se simte măiestria redusă a meşterului provincial (de exemplu, picioarele personajului masculin din dreapta sunt subţiri şi cu o anatomie aproximativă).

Registrul inferior cuprinde câmpul epigrafic (cca. 21,4 x 8,1 cm), delimitat de o simplă linie pe toate laturile. El conţine o inscripţie în limba greacă, dispusă pe trei rânduri, lucrată neglijent. Marginea de jos a câmpului nu este chiar paralelă cu cea superioară, ci înclinată spre dreapta. Literele au înălţimi variabile, cuprinse între 2,5 şi 2 cm, iar spaţiile dintre rânduri sunt şi ele destul de neuniforme. De asemenea, literele au hastele gravate la adâncimi inegale, iar unele prezintă chiar un aspect grafic defectuos[6]. Este posibil ca inscripţia să fi fost gravată nu de un meşter specialist, ci chiar de către comanditar[7]. În plus, textul a suferit corodări puternice, iar rândul 3 a fost deteriorat mecanic la ambele capete şi la centru, astfel că lectura lui rămâne problematică (vezi **fig. 3 - 4**)[8].

---

[1] Despre toate aceste cercetări şi rezultatele lor vezi: D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud)*, în RB 10-11, 1996-1997, p. 27-110; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte* (extras din JRGZM 44), 1997, p. 53-54, nr. 29.

[2] V. Wollmann, R. Ardevan, *Disiecta membra. Inschriftenfragmente aus Dakien*, în C. Gaiu, C. Găzdac (ed.), *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistriţa – Cluj-Napoca 2006, p. 670-678, nr. 4-8; R. Ardevan, V. Wollmann, *Eine griechische Inschrift aus Ilişua (Dakien)*, în L. Mihăilescu-Bîrliba, O. Bounegru (ed.), *Studia historiae et religionis Daco-Romanae in honorem Silvii Sanie*, Bucureşti, 2006, p. 259-267.

[3] Adresăm şi pe această cale călduroase mulţumiri colegului dr. Corneliu Gaiu, care ne-a pus la dispoziţie cu multă amabilitate toate piesele prezentate acum.

[4] R. Ardevan, V. Wollmann, *loc. cit.*

[5] P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 130-136.

[6] Astfel în r. 1 *sigma* lunar (C) pare să aibă şi o liniuţă orizontală la mijloc (confuzie cu Є ?), iar litera H are hasta orizontală oblică, în timp ce în r. 2 litera Y apare aproape ca un V, iar C are o formă neregulată.

[7] Un motiv ar putea fi necunoaşterea limbii greceşti de către lapicid.

[8] Ţinem să exprimăm încă o dată recunoştinţa noastră prof. Gy. Németh (Budapesta) pentru sprijinul acordat şi propunerile de lectură. Am mai primit sugestii şi ajutor de la prof. I. Piso (Cluj-Napoca), prof. Al. Avram (Le Mans) şi dr. D. Dana (Paris), cărora le adresăm şi pe această cale călduroase mulţumiri.

Revista Bistriţei, XXI/1, 2007, pp. 241-253

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

Cu oarecare dificultate se pot distinge următoarele litere:

ZAMAI INICΘHC
ЄYXIN ΘЄOIC
X \ I OIC ....

Sfârşitul r. 3 este neclar, el mai putând conţine maximum două litere.

Lectura rândului 2 este sigură. Avem mai întâi expresia εὐχὴν (= legământ, promisiune, *ex-voto*), redată cu un iotacism comun în greaca epocii – εὐχὶν[9]. Iar literele următoare reprezintă cuvântul «zeu» la dativ plural (θεοῖς). Este suficient pentru a asigura caracterul votiv al monumentului.

Acelaşi caz dativ plural se întâlneşte şi în r. 3, unde apare terminaţia -οις. Desigur că aici se ascunde un epitet al zeilor cărora le-a fost adresată ofranda. Litera păstrată la începutul rândului este cu siguranţă un *X*, iar în continuare se pot distinge urme ale unor litere care ar fi mai întâi un *A* ori un Λ, apoi posibil un *P* ori un *B*, urmate măcar o hastă verticală (*I*) şi de ceva care aduce cu începutul unui *Y* ori unui *X* (?).

Nu am găsit nici un epitet potrivit aici, ca literă iniţială şi ca spaţiu disponibil[10]. Se cunoaşte însă formula θεοί p χθόνιοι, cu sensul de "zei ai pământului şi ai rodniciei» sau de «zei ai lumii subpământene şi ai morţii», ori pur şi simplu cel de «zei ai locului, indigeni»[11]. Din punct de vedere al spaţiului, ca şi al sensului, formula X[ΘONI]OIC ar fi corespunzătoare. Numai că urmele vizibile pe piatră nu par să se potrivească. Întregirea propusă ar putea fi valabilă doar dacă presupunem o deteriorare ulterioară a acestei porţiuni din r. 3, iar atunci semnul \ vizibil după litera lui iniţială ar trebui interpretat nu ca un rest dintr-un *A* ori Λ, ci doar ca o incizie ulterioară, ca şi hasta verticală următoare şi celelalte urme vizibile înainte de ...*OIC* . Lucrul acesta n-ar fi cu totul imposibil, odată ce piatra pare să fi suferit stricăciuni chiar din Antichitate, fiind refolosită ca material de construcţie. Cu mari rezerve, în lipsă de ceva mai bun, suntem înclinaţi să rămânem la această lectură.

Rămâne de văzut cum ar putea fi interpretată această expresie. Nu credem că poate fi vorba de o dedicaţie către anumite divinităţi «indigene», odată ce ne lipsesc orice alte analogii în Dacia[12]. Nu pare potrivită nici citirea ei ca «zei al locului». Dar se ştie că, uneori, Demetra, Persephone şi Hades apar împreună, ca divinităţi ale lumii subpământene, fiind numiţi θεοί χθόνιοι[13]. Prezenţa reprezentării plastice în basorelief, unde apar două personaje feminine şi unul masculin[14], pare să susţină această din urmă interpretare.

În r. 1 trebuie să figureze numele dedicantului, ZAMANNICΘHC (*Zamannisthes)*, până acum necunoscut. Nu l-am găsit nicăieri în repertoriile onomastice accesibile nouă[15]. Forme întrucâtva asemănătoare, foarte rare, există în Dalmatia (*Zanatis*)[16] ori în Orientul semit (*Zamanos*[17], *Zamaris*[18]) sau la perşi (*Zamaspes, Zamasphes*)[19].

---

[9] E. Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p. 22, 67,80, 87; Al Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure. III. Callatis et son territoire*, Bucarest – Paris, 1999, p. 164-165.

[10] Nimic potrivit la O. Höfer, *Theoi*, în W. H. Roscher (Hrsg.), *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, V, 1916-1924, 613-628 (dar aici nu sunt cuprinse toate epitetele atestate epigrafic), nici la C. F. H. Bruchmann, *Epitheta deorum quae apud poetas Graecos leguntur*, Leipzig, 1893.

[11] H. W. Stoll, *Chtonios*, în W. H. Roscher, *op. cit.*, I, 1884-1886, 907-908.

[12] M. Bărbulescu, *Cultură şi religie*, în D. Protase, Al. Suceveanu (coord.), *Istoria românilor. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, Bucureşti, 2001, p. 249-250.

[13] H. W. Stoll, *loc. cit.*

[14] Nu am găsit nici o analogie potrivită la S. Reinach, *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, Paris, I (1897) – V (1924) şi idem, *Répertoire de reliefs grecs et romains*, Paris, I (1909) – III (1912).

[15] Nimic asemănător sau înrudit la: W. Pape, G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*[3], Braunschweig, 1863-1870; Fr. Bechtel, *Die Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Halle a. d. S., 1917; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*[2], Bucureşti, 1967; H. Solin, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin – New York, I – III, 1982; A. Mócsy, R. Feldmann, E. Márton, M. Szilágyi, *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso*, Budapest, 1983; H. Solin, O. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum* [2], Hildesheim – Zürich – New York, 1994; B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum*, IV, Wien, 2002.

[16] I. I. Russu, *Illirii. Istoria – limba şi onomastica – romanizarea*, Bucureşti, 1969, p. 265; A. Mócsy et alii, *op. cit.*, p. 325.

[17] Fr. Preisigke, *Namenbuch enthaltend alle (...) Menschennamen, soweit sie in griechischen Urkunden (...) Ägyptens sich vorfinden*, Heidelberg, 1922, 117; H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig, 1930, p. 49.

[18] W. Pape, G. E. Benseler, *op. cit.*, p. 438.

[19] *Ibidem*, p. 437.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

În schimb, în Asia Mică (îndeosebi în spaţiul Phrygiei şi al ţărilor vecine spre sud – Isauria, Pisidia, Lykaonia) apar forme onomastice care cuprind radicalul Μαν- ori Μαν-[20]. Limba dedicaţiei ne îndreaptă mai curând spre un mediu grecofon, oriental. Aşa că am putea avea în vedere o eventuală origine microasiatică a numelui *Zamannisthes*, nume format dintr-o asemenea rădăcină plus prefixul Δια- (convertit ulterior în Ζα-)[21], mai căpătând apoi şi sufixul –ιστης[22]. În lumina cunoştinţelor de azi despre imigranţii microasiatici în Dacia[23], o asemenea presupunere apare justificată.

Prin urmare, lectura inscripţiei ar putea fi (vezi fig. 4):

Ζαμαννίσθης / εὐχίν (!) θεοῖς / χ[θονι]οις [...]

În traducere: «Zeilor pământului, Zamannisthes (a împlinit) legământul .....».

În măsura în care lectura noastră este corectă, putem încerca anumite concluzii. Ne aflăm în faţa unei dedicaţii votive greceşti, înălţată cel mai probabil în *vicus*-ul militar din apropierea castrului. Nu avem nici un element de încadrare cronologică; dar refolosirea piesei cândva spre mijlocul secolului III susţine o datare mai timpurie a actului votiv, în secolul II p. Chr. Dedicantul poartă un nume rar, posibil de origine microasiatică. Atât numele cât şi divinităţile onorate, ca şi limba dedicaţiei şi aspectul monumentului, sugerează un colonist elenofon, venit din Orient, şi o *forma mentis* corespunzătoare. Starea lui materială va fi fost destul de bună, odată ce înalţă un monument de piatră din raţiuni de pură pietate personală; dar aspectul acestuia şi felul scrierii denotă un nivel de cultură mai redus. Probabil că este vorba de un mic comerciant, de condiţie socială medie ori chiar inferioară. Obiectul pietăţii sale mai sugerează achiziţia unei proprietăţi funciare în localitate, deci implicit stabilirea lui statornică aici.

Chiar dacă citirea ei este problematică, inscripţia de faţă contribuie la ilustrarea prezenţei coloniştilor greco-orientali (ori chiar microasiatici) în Dacia şi a rolului lor în viaţa provinciei. Desigur, aceştia rămân o prezenţă exotică. Lucrul este cu atât mai adevărat la Ilişua, o aşezare modestă de frontieră, dezvoltată în jurul castrului unei trupe venite din Germania (*Ala I Tungrorum Frontoniana*), unde rolul orientalilor este evident mai redus. Totuşi, aceştia nu lipsesc nici dintr-un asemenea mediu provincial. Chiar la Ilişua se mai cunosc atât antroponime[24], cât şi monede de acest fel[25] şi chiar două inscripţii greceşti – una pe piatră[26], alta pe un vas ceramic [27]. Aşa că şi în această aşezare se resimte racordarea la viaţa generală a Imperiului şi o anumită prezenţă a unor greco-orientali (foarte probabil negustori). Este important de notat necunoaşterea limbii greceşti de către lapicid, ceea ce dovedeşte încă o dată caracterul roman occidental al comunităţii de aici, ca şi al provinciei Dacia în general.

2. Inscripţie onorifică[28] fragmentară din calcar, descoperită în *principia* castrului în anul 1986.

Dimensiuni: 38 x 31 x 4,5 cm; litere înalte de 6 cm.

S-a păstrat doar un fragment din placa frontală a monumentului onorific, de la marginea stângă, prevăzută cu două muluri. Conservare mediocră. Din inscripţie s-a păstrat doar partea stângă a ultimelor 5 rânduri, foarte probabil fără un ultim rând. Litere capitale frumoase, îngrijit lucrate. Se observă că rândul 3 a suferit o martelare, care totuşi mai permite identificarea literelor. **Fig. 5**.

Pe piatră se văd literele următoare, dispuse pe cinci rânduri:

.....
ALA .....
NIAN .....
LIPPIA.....

[20] L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag, 1964, p. 288-295.
[21] Fr. Bechtel, *op. cit.*, p. 130, 184.
[22] Câteva exemple la L. Zgusta, *op. cit.*, p. 273, 303, 311, 322.
[23] Vezi C. C. Petolescu, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine*, în Dacia 22, 1978, p. 213-218.
[24] Vezi CIL III 818 (Fronime, Castor), 819 (Men...), 8077, 5 (Evarestus – pe un vas), poate şi 810 (...ne). Pe inscripţia CIL III 804 apar două nume semite, probabil palmyrene (Themaes, Themetianus).
[25] D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *op. cit.*, p. 92-93, nr. 264-266.
[26] CIL III 786; L. Ruscu, *Corpus inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003, p. 40, nr. 55.
[27] CIL III 8077, 13; L. Ruscu, *op. cit.*, p. 40-41, nr. 56.
[28] V. Wollmann, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 670-671, nr. 4.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

VOTA .....
5 NI · M.....

Numele unităţii militare staţionate la Ilişua oferă cheia pentru reconstituirea textului. În rândurile 1 şi 2 se poate recunoaşte *ala I Tungrorum Frontoniana*, într-o formă prescurtată (*ala Frontoniana*) care mai apare pe inscripţii[29]. Literele martelate din r. 3 trebuiau să fi exprimat epitetul imperial al trupei, care în cazul de faţă nu poate fi decât *Philippiana*[30]. Pe baza acestor constatări se poate aprecia lăţimea câmpului epigrafic (cca. 66 cm) şi completa textul după cum urmează (**fig. 6**):

.....
ala [Fronto]-
nian[a [[Phi]]]-
[[lippia[na]] de]-
vota [numi]-
ni m[aiesta]-
[tique eius].

În traducere: „ ..... ala Frontoniana Philippiana, devotată puterii sale divine şi maiestăţii sale (a ridicat monumentul)".

Aşadar este vorba de placa frontală cu inscripţie de pe un monument onorific (posibil bază de statuie) înălţat pentru împăratul Filip Arabul (244-249 p. Chr.) ori pentru vreun membru al familiei sale. Este prima atestare a unităţii militare de la Ilişua cu epitetul Philippiana[31], şi totodată cea mai târzie mărturie epigrafică databilă despre ea.

3. Inscripţie votivă din tuf vulcanic local, descoperită la cca. 250 m depărtare de castru[32]. Conservare bună, marginile deteriorate.

Dimensiuni: 23 x 38,5 x 30 cm; litere îngrijite, înalte de 6 cm.

Pare a fi un soclu de statuetă, din care s-a decupat doar partea mediană cu inscripţia. Aceasta din urmă s-a păstrat aproape integral şi se dispune pe trei rânduri. Aceeaşi ligatură, A + E, apare în r. 1 şi 2. Lectura nu ridică probleme deosebite (**fig. 7-8**):

T · AEL · CELER	*T(itus) Ael(ius) Celer*
PRAEF · EQ	*praef(ectus) eq(uitum)*
V · S · L · M ·	*v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*

În traducere: „ ..... Titus Aelius Celer, prefect al călăreţilor (din Ala I Tungrorum Frontoniana) a împlinit legământul cu plăcere pentru cel care a meritat".

Este foarte probabil că textul a mai avut cel puţin un rând iniţial, cuprinzând numele divinităţii căreia monumentul îi fusese dedicat.

Dedicantul este cunoscut dintr-o altă inscripţie găsită în aceeaşi localitate[33]. El era membru al ordinului ecvestru şi îndeplinea aici a treia *militia equestris*[34]; pare să fi deţinut comanda alei de la Ilişua cândva prin a doua jumătate a secolului II[35]. Tot aşa se datează şi inscripţia prezentată acum.

---

[29] CIL III 797-800, 804-807, 809, 811.

[30] Filip Arabul a suferit *damnatio memoriae*. Vezi: I. Piso, *Beiträge zu den Fasten Dakiens im 3. Jahrhundert*, în ZPE 50, 1980, p. 273-282; IDR III/2, 100.

[31] C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuţie la istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 2002, p. 79.

[32] V. Wollmann, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 671-672, nr. 5.

[33] CIL III 789.

[34] H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, I, 1976, p. 58 (nr. 28).

[35] *Ibidem*; greşit la A. Husar, *Celţi şi germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1999, p. 119.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

4. Fragment de inscripţie, din gresie. Descoperit în aceleaşi circumstanţe ca şi piesa nr. 2 de mai sus. Deteriorat pe toate laturile, conservare slabă[36].

Dimensiuni: 27 x 23 x7,5 cm; litere lucrate îngrijit, înalte de 5 cm. La începutul r. 1 se vede o *hedera distinguens*. **Fig. 9**.

Se mai păstrează resturi din patru rânduri ale inscripţiei. În r. 1 putem distinge un R şi un O (mai probabil decât un C şi un Q), iar în r. 2 literele RIO sunt urnate de un punct despărţitor şi apoi, indubitabil, de un M, în timp ce din r. 4 a mai rămas doar un P, evident spaţiat faţă de alte eventuale semne. Inscripţia se prezintă aşadar astfel:

.....
.... (hedera) · RC.....
..... RIO · M.....
.....PORO.....
..... P .....

Pentru o eventuală restituire, r. 3 oferă punctul de sprijin necesar: literele PORO trebuie să ascundă numele unei unităţi militare purtînd epitetul *Porolissensium*. Singura care poate intra în discuţie este *numerus Palmyrenorum Porolissensium*[37]; observăm în acest context că palmyreni mai apar atestaţi la Ilişua[38]. Aşa că litera M din rândul precedent poate reprezenta începutul cuvântului *miles* – evident, în relaţie cu numele unităţii auxiliare. Iar litera singulară P din ultimul rând ar putea aparţine unei formule de încheiere, ca de exemplu *pientissime posuit* (cea mai verosimilă în cazul de faţă). Aceste constatări permit stabilirea lăţimii câmpului inscripţiei la cca. 59 cm.

Rândurile anterioare trebuiau să cuprindă numele dedicantului. Literele RIO din r. 2 trebuie să reprezinte terminaţia unui *cognomen*, iar cel mai potrivit în condiţiile existente este *Saturio*[39]. El era precedat de un gentiliciu ce începea cu literele RO; dintre cele cunoscute, cel mai potrivit ca lungime este *Rocius*[40].

Propunem deci următoarea lectură (**fig. 10**):

.....
..... *(hedera) Ro[cius]*
[Satu]rio m(iles) [num(eri)]
[Palm(yrenorum)] Poro[liss(ensium)]
[p(ientissime)] p(osuit)

În traducere: „... Rocius Saturio, militar din *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, a ridicat cu mare pietate (monumentul)".

Putem afirma că este vorba de o inscripţie votivă, înălţată la Ilişua de vreun militar din unitatea de palmyreni din Porolissum. Prezenţele acestora aici pot fi datorate apariţiei momentane a unei vexilaţii, trimisă în zonă doar pentru anumite confruntări militare cu barbarii vecini[41]. Observăm însă că, în cazul de faţă, numele soldatului nu are nimic specific palmyrean ori oriental, ceea ce susţine o datare mai târzie, prin secolul III, când în diferite unităţi militare cu nume etnice pătrund masiv recruţi din zona largă de staţionare. Faptul că dedicantul nu pare să fi avut prenume[42] confirmă această părere. Cele constatate mai sus, împreună cu condiţiile de descoperire, contribuie la datarea inscripţiei întocmai ca şi piesa nr. 2, spre mijlocul secolului III p. Chr.

---

36 V. Wollmann, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 672-673, nr. 6.

37 C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 141-143, 194.

38 Este vorba de piatra de mormânt a unui cavalerist din această unitate (CIL III 803; vezi C. C. Petolescu, *op. cit.*, p. 142); în plus, un militar din garnizoană şi fiul său poartă nume palmyrene (CIL III 804; vezi şi A. Husar, *op. cit.*, p. 120).

39 Acest nume corespunde lungimii estimate a rândului, şi totodată este cel mai răspândit *cognomen* cu această terminaţie, cel puţin în provinciile europene de frontieră (A. Mócsy şi colab., *op. cit.*, p. 255).

40 *Ibidem*, p. 244.

41 M. Bărbulescu, *Istoria politică*, în D. Protase, Al. Suceveanu (coord.), *op. cit.*, p. 84-85, 92-94.

42 Nu pare verosimilă plasarea unei *hedera distinguens* între prenume şi gentiliciu.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

5. Altar votiv fragmentar, din tuf vulcanic; corp paralelipipedic, bază trapezoidală mai largă cu profil înclinat, capitel cu baza similară şi deasupra un paralelipiped având pe partea din faţă un fronton triunghiular, ornat cu frunze de acant[43]. Descoperit întâmplător în arătură, în primăvara anului 1989, pe suprafaţa aşezării civile din apropierea castrului[44]. S-a păstrat ceva mai mult de jumătatea din dreapta, precis decupată. Conservare bună. **Fig. 11**.

Dimensiuni maxime: 95 x 32 x 32 cm; dimensiunile porţiunii centrale: 52 x 18 x 26,5 cm. Litere îngrijit lucrate, având 6,5 cm (în r. 7 doar 5,5 cm) înălţime. Mai multe ligaturi, foarte elaborate: T + E, C + O şi (probabil) A + E în r. 1; probabil E + T în r. 2; V + D + E (probabil), N + T + E, A + E în r. 4; I + A + N în r. 6.

Textul se dispune pe şapte rânduri:

.....O · TERRI
.....RCOBA
.....VR · SAL
.....AEL · NO
5 .....S · MAGG
.....NTE · ET · AEL
..... COS

Pentru restituirea textului, primul indiciu important îl oferă lăţimea câmpului epigrafic. Pe baza frontonului triunghiular ea poate fi calculată, şi se ridică la aproape 29 cm.

Literele ultimelor două rânduri ascund, cu certitudine, o datare consulară; deci, aici trebuie să se afle numele celor doi consuli. Spaţiul disponibil fiind restrâns, acestea trebuie să fi fost exprimate doar prin *cognomina* la ablativ, dintre care unul se termină în –NTE, iar celălalt, introdus prin conjuncţia ET, este foarte scurt şi începe în r. 6 cu literele AEL-. Nu cunoaştem însă nici o pereche de consuli ale căror nume să corespundă cu datele de pe inscripţia discutată acum. Un anumit C. Valerius Pudens a exercitat consulatul aproximativ între anii 195 şi 196[45]. Dacă este vorba despre acest personaj, atunci începutul numelui său ar putea figura pe piatră, la începutul rândului 6, doar cu mai multe ligaturi. Pentru celălalt consul există mai multe posibilităţi. Cea mai plauzibilă îl are în vedere pe C. Iulius Flaccus Aelianus, consul cândva înainte de 196[46]. În r. 6, ultimele litere pot fi nu AL (cum s-ar părea la prima vedere), ci AEL, cu A + E în ligatură, căci pe hasta oblică din dreapta a lui A se zăresc trei mici linii orizontale, foarte scurte, care pot indica această situaţie. Chiar şi aşa, acest *cognomen* trebuia continuat în ultimul rând printr-o ligatură I + A + N, din lipsă de spaţiu. Soluţia propusă de noi este doar una din cele posibile, dar totuşi cea mai probabilă.

În lumina argumentelor de mai sus, pe inscripţie apar în ultimele două rânduri numele Pudens şi Aelianus. Credem că este vorba de cele două personaje menţionate mai sus, C. Valerius Pudens şi C. Iulius Flaccus Aelianus, o pereche de consuli suffecţi (neatestată până acum) care putea să fi funcţionat cândva în intervalul 195-196 p. Chr. Aceasta este şi datarea inscripţiei în cauză.

Literele MAGG de la sfârşitul r. 5 constituie abrevierea curentă pentru cuvântul *magistri*, evident cei doi conducători anuali aleşi ai aşezării de lângă castru – un *vicus* militar. Înaintea lui trebuiau să figureze pe piatră numele celor doi demnitari locali. Primul apare în r. 3 şi trebuie să fi avut *nomen* AVR(elius) şi *cognomen* SAL(vius)[47]. Cel de-al doilea, aflat în r. 4-5, are gentiliciul AEL(ius) şi un *cognomen* ce începe cu NO- şi se încheie cu –S; cea mai potrivită completare pare a fi NO(mu)S[48].

Mult mai dificilă este întregirea rândurilor 1-2. Dacă începutul inscripţiei poate fi completat, ipotetic, (de)O, numele divinităţii rămâne ascuns. El începe cu TERRI... şi, după o lipsă considerabilă (partea stângă a altarului), se încheie cu ...RCOBA. Nu am găsit o soluţie pentru el. Dacă ţinem seama de originea unităţii militare cantonate la Ilişua şi de aspectul onomastic[49], ar fi de aşteptat să întâlnim mai curând vreo divinitate

[43] V. Wollmann, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 673-675, nr. 7.
[44] D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *op. cit.*, p. 57.
[45] A. Degrassi, *I fasti consolari del'Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma, 1952, p. 55.
[46] *Ibidem*.
[47] Acest *cognomen*, singurul care corespunde spaţiului disponibil, este destul de răspândit.
[48] B. Lőrincz, *op. cit.*, III, Wien, 2000, p. 103. Alte variante posibile sunt fie prea lungi, fie foarte rare (*ibidem*, p. 103-106).
[49] A. Husar, *op. cit.*, p. 120.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

celtică ori germanică din zona Rinului inferior[50]. Dar nici vreo divinitate orientală ori microasiatică, mai puţin cunoscută, nu poate fi complet exclusă.

Aşa că textul poate fi completat după cum urmează (**fig. 12**):

[De]o Terri-
[....]rcoba(e)
[Au]r(elius) Sal(vius)
[et A]el(ius) No-
5 *[mu]s mag(istri duo)*
[Pude]nte et Ael-
[ian(o)] co(n)s(ulibus)

În traducere: „Zeului Terri ... rcoba (?), Aurelius Salvius şi Aelius Nomus, *magistri*, pe când erau consuli Pudens şi Aelianus (au ridicat monumentul)".

Inscripţia este importantă din mai multe motive. Unul îl reprezintă numele misterios al divinităţii onorate [51], altul îl constituie perechea de *consules suffecti* atestaţi acum. În plus, ea este prima dovadă epigrafică despre existenţa unui *vicus* cu autoadministrare în imediata apropiere a castrului. Ca la toate aşezările de acest fel, şi aceasta avea în frunte doi *magistri* aleşi anual[52]. Cei doi demnitari locali pomeniţi în inscripţia de faţă sunt cetăţeni romani şi poartă nume corecte romane, dovadă a unei romanităţi temeinice – desigur, o caracteristică îndeosebi a elitei sociale locale. Faptul că ei ridică împreună, în calitate oficială, un monument votiv poate fi interpretat ca o „obligaţie de serviciu" şi denotă existenţa în localitate a unui cult public pentru divinitatea respectivă[53].

6. Fragment epigrafic foarte deteriorat, din gresie[54]. Descoperit în apropiere de *porta principalis dextra*; a fost reutilizat ca material de construcţie, probabil după mijlocul secolului III[55]. Conservare slabă. **Fig. 13-14**.

Dimensiuni: 50 x 26 x 11,5 cm. Litere gravate neglijent, înalte de 5 cm.

S-a păstrat doar un fragment din partea stângă a inscripţiei, cu o bucată din chenarul prevăzut cu o mulură. Literele se dispun pe cinci rânduri, şi se poate deduce că ele reprezintă partea de sfârşit a textului iniţial. Nici un rând nu păstrează mai mult de trei litere:

.....
N.....
OR.....
N · ET .....
F N .....
5 P.....

Nu se poate oferi nici o lectură verosimilă. Grosimea plăcii de piatră susţine ideea că ne aflăm în faţa unui fragment de stelă funerară. Aşa că în ultimul rând am putea întregi *p(osuerunt)*, iar mai sus trebuie să se fi

---

[50] Radicalul *Arc-* se întâlneşte foarte des în limba celtă (A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig, 1913, III, 659-662), la fel şi sufixul *-arco* (*ibidem*, I, 184). Începutul cuvântului, *Terri-*, ne duce cu gândul la cunoscutul zeu celtic Taranis (Taran), nume care apare în diferite variante (J.-L. Brunaux, *Les Gaulois. Sanctuaires et rites*, Paris, 1986, p. 69, 72; J. de Vries, *I Celti*, Milano, 1991, p. 88-90).

[51] Îndată după publicarea contribuţiei noastre (vezi *supra*, nota 42) chestiunea a fost lămurită de S. Nemeti şi M. Bărbulescu; ei citesc corect în r. 1-2 *[Geni]o terri/[t(orii) A]rcoba(darae)* şi identifică Ilişua cu localitatea antică Arcobadara din Dacia de nord, pomenită de Ptolemeu (S. Nemeti, M. Bărbulescu, *Territorium Arcobadarense*, în EphemNap 16-17, 2006-2007, p. 107-118, sub tipar).

[52] Vezi mai mult despre această problemă la J. Wilmanns, *Die Doppelurkunde von Rottweil und ihr Beitrag zum Städtewesen in Obergermanien*, în EpSt 12, 1981, p. 88; C. S. Sommer, *Die römischen Zivilsiedlungen in Südwestdeutschland. Ergebnisse und Probleme der Forschung*, în D. Planck (Hrsg.), *Archäologie im Württemberg. Ergebnisse und Perspektiven archäologi-scher Forschung von der Altsteinzeit bis zur Neuzeit*, Stuttgart, 1984, p. 11-29, 50-51, 289-295.

[53] Noua lectură (vezi mai sus, nota 51) confirmă pe deplin această interpretare.

[54] V. Wollmann, R. Ardevan, *op. cit.*, p. 675, nr. 8.

[55] P. Hügel, *loc. cit.*

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

aflat numele dedicanţilor, legate prin conjuncţia ET. Litera N din r. 3 trebuie să fi aparţinut numelui primului dedicant; în r. 4 litera F sugerează lectura *f(ilius)*.

7. Fragment epigrafic din calcar, rupt pe toate laturile. Descoperit întâmplător, pe suprafaţa castrului. Conservare mediocră, suprafaţă corodată. **Fig. 15**.

Dimensiuni: 13,8 x 16,7 x 7,5 cm ; litere înalte de 5,5 cm, executate stângaci.

S-a păstrat doar o mică porţiune din două rânduri, fără nici o margine originală. În r. 1 se disting literle O şi N, iar în r. 2 se poate vedea un început de curbură care pare a fi aparţinut unui D, apoi un E clar şi două haste oblice încrucişate, a căror parte inferioară lipseşte – dar înclinarea hastelor indică mai curând un X decât un V. Aşa că nu se poate stabili natura textului, nici oferi o lectură coerentă ori vreo datare:

.....	.....
..... ON	..... *on* .....
.....DEX.....	.....*dex*.....

Piesa prezintă importanţă doar pentru că pune în evidenţă amploarea culturii epigrafice şi activitatea unor lapicizi locali în aşezarea romană de la Ilişua. Aspectul pietrei ne face să credem că a fost reutilizată încă din epoca romană, probabil spre mijlocul secolului III[56].

8. Fragment epigrafic din calcar, rupt pe toate laturile. Descoperit în condiţii similare cu piesa precedentă. Conservare slabă, suprafaţă deteriorată în partea inferioară. **Fig. 16**.

Dimensiuni: 13,4 x 17 x 11 cm; litere elegante, înalte de 4 cm, executate îngrijit şi uniform, dar slab adâncite în piatră.

S-a păstrat doar o porţiune mică din text, cu litere din trei rânduri, fără nici o margine originală. În r. 1 se disting destul de clar literele ...NISVI.... Rândul 2 cuprinde cu siguranţă literele ...ANV, dar este greu de spus ce anume urmează după ele; considerăm că se mai poate vedea un S de mai mici dimensiuni, deşi piatra este aici puternic deteriorată. Mai apoi, în r. 3 apar literele VV..., destul de şterse, iar înaintea lor un A deteriorat – ori poate un M.

Cum S de la sfârşitul porţiunii păstrate din r. 2 este mai mic, iar I de la sfârşitul r. 1 este şi el evident mai scurt decât celelalte litere, s-ar părea că ne aflăm la marginea din dreapta a câmpului epigrafic original. Dar nu avem nici o siguranţă în acest sens.

Nu se poate oferi nici o propunere de lectură coerentă ori de datare. Pe baza constatărilor de mai sus, putem sugera pentru r. 1 un nume la genitiv terminat în –NIS (patronimic peregrin ?), urmat de începutul cuvântului VI(xit), ceea ce ar proba caracterul funerar al inscripţiei. Iar în r. 2 s-ar putea ascunde un nume propriu terminat în –ANVS. Dar şi alte posibilităţi ar putea fi invocate, cu egală îndreptăţire[57]. Iar pentru r. 3 nu vedem nici o soluţie plauzibilă. Oricum, lăţimea câmpului epigrafic nu se poate preciza.

Aşa că sugerăm, cu rezerve, următoarea variantă:

.....	.....
.....NIS VI	.....*nis vi-*
.....ANVS	*[xit an(nis)* .....*anus*
.....AVV...	.....*avu...*
.....	

Ar putea fi vorba de o inscripţie funerară; dar pentru forma de text imaginată acum lăţimea pietrei trebuie să fi fost considerabilă. Iar dacă numele persoanei decedate se termina într-adevăr cu un patronimic la genitiv, deci într-o formă specifică numelor de necetăţeni romani, atunci o datare înainte de *Constitutio Antoniniana* ar fi logică.

---

[56] *Ibidem*.

[57] De exemplu, pentru r. 1 ne putem gândi şi la lectura ...NI SVI (dar nu vedem ce substantiv anume ar putea figura aici). Observăm că litera de după N este ceva mai înaltă (cca. 4,5 cm). Aşa că şi lecturile *–nii sui* (ceea ce ar sugera un gentiliciu la genitiv) ori *-niis vi...* pot intra în discuţie.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

Din păcate, toate acestea rămân simple presupuneri, prea slab argumentate.

Aprecierile formulate pentru piesa nr. 7 sunt valabile şi în acest caz: inscripţia pare refolosită încă din Antichitate – evident, în vremea de sfârşit a provinciei romane, iar importanţa ei pentru cercetare este doar sociologică şi statistică.

Monumentele epigrafice prezentate acum se adaugă celor deja cunoscute, destul de numeroase, şi contribuie la conturarea unei imagini mai clare despre nivelul relativ înalt de civilizaţie al aşezării daco-romane de la Ilişua.

Quelques inscriptions découvertes à Ilişua
(Résumé)

Les auteurs étudient huit inscriptions romaines fragmentaires, provenant du camp militaire romain et de l'établissement civil contemporain d'Ilişua, au Nord de la Dacie romaine. Toutes ces pièces sont gardées au Musée d'Histoire de Bistriţa.

1. Inscription votive grecque, dressée probablement par un habitant originaire de l'Asie Mineure; elle date du IIe siècle ap. J.-C. et a été réutilisée durant le siècle suivant. Il s'agit d'une preuve supplémentaire pour la présence des Orientaux dans cet établissement.

2. Inscription honorifique érigée par la garnison, qui porte l'épithète *Philippiana*. C'ést le plus tardif monument daté dans cette fortification.

3. Inscription votive érigée par un *praefectus equitum* du IIe siècle.

4. Inscription votive d'un militaire du *numerus Palmyrenorum Porolissensium*, venu ici peut-être avec quelque vexillation, à cause des événements militaires, vers le milieu du IIIe siècle.

5. Autel votif érigé en 195-196 ap. J.-C. par les deux *magistri* du village. Il est daté par une paire de consuls (suffectes?) non attestée jusqu'à présent. C'èst la premiére preuve écrite sur une administration comunale locale.

6. – 8. Fragments épigraphiques peu lisibles.

À part les deux dernières pièces, toutes les autres furent déjà publiées en allemand (voir note 2). Ces inscriptions apportent des informations concernant la vie de l'établissement romain, mais elles confirment l'extension de la culture épigraphique et la romanisation de la société aussi.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

1

2

3

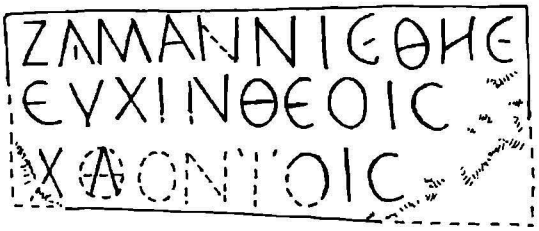

4

Fig. 1-4.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

5

6

7

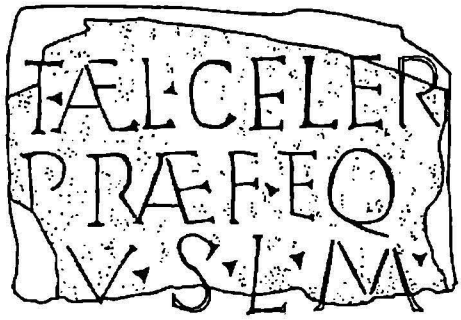

8

9

10

Fig. 5-10.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

11

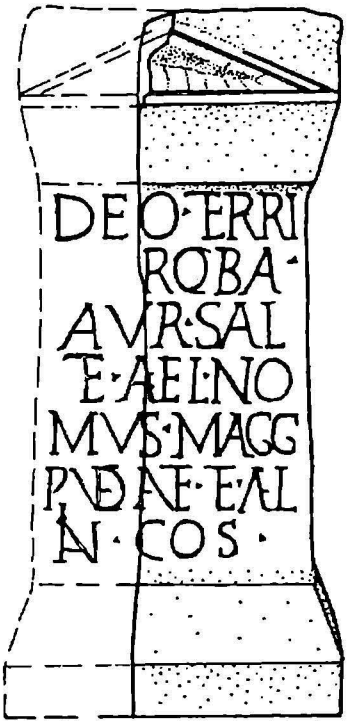

12

13

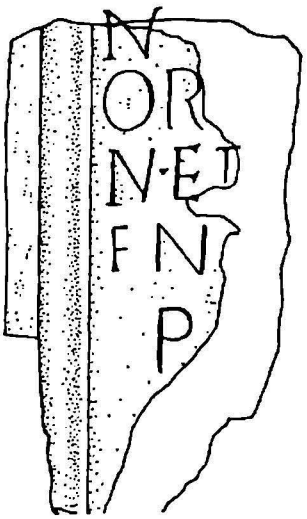

14

Fig. 11-14.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

15

16

Fig. 15-16.

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro

http://cimec.ro / http://complexulmuzealbn.ro